

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

VƏFA NADİR qızı İBİŞOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏTNLƏRİN
MƏNTİQİ-SEMANTİK BÜTÖVLÜYÜ

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2018

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov
Əməkdar elm xadimi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,

Rəsmi opponentlər:

Nadir Baloglan oğlu Məmmədli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universiteti
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “___” _____ 2018-ci il tarixdə saat ___-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Y.Məmmədova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dilçiliyin sahəsi hesab olunan mətn sintaksisi istiqamətində son onilliklərdə müxtəlif tədqiqat işləri aparılmışdır. Dünya dilçiliyində mətn sintaksisi müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb edilmiş və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir, ancaq Azərbaycan dilçiliyində bu sahə kifayət qədər hərtərəfli öyrənilməmişdir. Sintaksisin bu bölməsində həllini gözləyən problemlər çoxdur, bu məqsədlə də mətnə daha geniş baxış bucağından yanaşmaq lazımdır və bu sahədə aparılacaq tədqiqatlar hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Azərbaycan dilçiliyində mətnin komponentləri arasında mənə, semantik, formal və qrammatik əlaqələr müəyyən dərəcədə tədqiqatlara cəlb olunsada, mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü ilə əlaqədar məsələlər indiyədək öyrənilməmişdir. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü mövzusunun xüsusi və kompleks şəkildə tədqiqi öz aktuallığı ilə seçilir. Mətnin məhz bu yöndə öyrənilməsi onun mürəkkəb və çətin strukturunun aydınlaşdırılmasına şərait yaradır. Bu baxımından mətn yalnız formal-qrammatik əlaqələrin sistemi kimi deyil, məntiqi-semantik münasibətlərin məcmusu kimi öyrənilməlidir.

Mətnin bir sistem kimi təsvir olunması, ondakı ümumi dominant (üstün) funksiyaların müəyyənləşdirilməsi, mətnin məntiqi-semantik makro və mikrostrukturunun təyin edilməsi, mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vahidlərin və vasitələrin üzə çıxarılması tədqiqatın əsas istiqamətlərini təşkil edir və işin aktuallığını göz önündə canlandırır.

Tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri də Azərbaycan dili mətnlərinin məntiqi-semantik bütövlüyünü meydana çıxaran tədqiqatların olmamasıdır. Mətn komponentlərini əlaqələndirən vasitələr haqqında müxtəlif araşdırmalar aparılısa da, əldə olunan nəticələr Azərbaycan dili mətnləri üzərində təhlil olunmamışdır. Bu dissertasiyada ilk dəfə nisbətən geniş şəkildə müasir Azərbaycan dilində mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü anlayışının mahiyyəti açılır, bütövlük fenomeni ilə bağlı məsələlərə geniş münasibət bildirilir ki, bu da tədqiqat işinin aktuallığını artırır.

Müxtəlif ifadə vasitələri ilə reallaşan mətn kateqoriyalarına mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü formalaşdıran vasitələr kimi baxılması da fərqli yanaşmadır. Mətnin partiturluq kateqoriyası rus və Avropa dilçiliyində tədqiq olunmuş və mətn komponentlərinin bir bütöv kimi formalaşmasında əhəmiyyəti göstərilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində isə mətn sintaksisi sahəsində aparılan tədqiqatlarda bu kateqoriya öz əksini

tapmamışdır. Mətnin bütövlüyünü təmin edən partiturluq kateqoriyasının əlamət və xüsusiyyətlərinin təhlili dissertasiya işini daha aktual edir.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dili mətnləridir (bədi, elmi, publisistik, danışq üslubunda və s.).

Tədqiqatın predmeti Azərbaycan dili mətnlərinin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vahidlər, vasitələr və kateqoriyalardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Mətn təkcə struktur və kommunikatıv baxımdan deyil, eləcə də məntiqi-semantik baxımdan bütöv olur. Bütövlük mətnin zamanca, məkanca və digər əlaqə növlərinə görə hesablanan məntiqiliyi deməkdir. Mətnə bütövlük, məntiqilik prizmasından yanaşılması bu dissertasiya işinin əhəmiyyətini artırır, bir sıra elmi yenilikləri üzə çıxarır və aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini şərtləndirir:

– mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünün nəzəri aspektlərini aydınlaşdırmaq;

– mətnin bütövlüyü, xüsusən də məntiqi-semantik tamlığı anlayışını şərh etmək;

– mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vahidləri üzə çıxarmaq;

– mətnin komponentlərinin bağlılığı məsələsini yalnız məna hadisəsi kimi deyil, eyni zamanda, formal-struktur və kommunikatıv-funksional bütövlük planında tədqiq etmək;

– mətnin bütövlüyünü təmin edən kateqoriyaları (prospeksiya, retrospeksiya, predikasiya və s.) müəyyənləşdirmək;

– məntiqi-semantik bütövlük fenomenini mətnin fundamental keyfiyyəti kimi araşdırmaq;

– mətnin komponentlərinin məntiqi-semantik bağlılığını təşkil edən kogerentliyə mətnin bütövlüyünü təmin edən vasitə kimi yanaşmaq;

– inteqrasiya prosesini mətnin bütövlüyünü tamamlayan, başa çatdıran, bitirən bir vasitə kimi təhlil etmək;

– mətnin bütövlüyünü təmin edən vasitələri müəyyənləşdirmək və təhlil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Araşdırmanın yeniliyi, ilk növbədə, onun nəzəri-metodoloji əsası və qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrlə şərtlənir. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, bu tədqiqat işində mətnin məntiqi-semantik prinsiplərini (məntiqilikdən bütövlüyə prinsipi və s.) formalaşdıran cəhətlər aşkar edilir, mətnin məntiqi-semantik əlaqə (bağlılıq) tipləri ayırd edilir, mətnlərin struktur-semantik və məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vasitələr dəqiqləşdirilir, mətnlərin

məntiqi-semantik bütövlüyü məsələsi müasir Azərbaycan dili materialları əsasında kompleks şəkildə təhlil olunur. Mətnin məntiqi-semantik əlaqəsini yaradan kateqoriyalar (predikasiya, prospeksiya, retrospeksiya və s.) safçürük edilir, kogerentliklə kogeziya arasındakı fərq müəyyənləşdirilir, kogerentlik kogeziyanın məntiqi-semantik, sintaktik və üslubi növlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi üzə çıxarılır, partiturluq kateqoriyası mətnin komponentlərini bağlayan bir vasitə kimi verilir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardan ibarətdir:

– bəlli olur ki, mətnlə bağlı bütövlük dilin formal-qrammatik, funksional-kommunikativ, eləcə də məntiqi-semantik yaruslarını əhatə edir.

– məlum olur ki, mətnin məntiqi-semantik prinsipləri məntiqilikdən bütövlüyə prinsipinə əsaslanır. Bütövlük “mətnin kommunikativ dövrəsi”ndə qərarlaşır.

– ümumən mətnin bütövlüyünü, xüsusən də onun məntiqi-semantik bütövlüyünü kogerentlik, kogeziya, inteqrasiya kimi vasitələr təmin edir.

– mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü tematik, konseptual və modal vahidlər təmin edir.

– mətnin bütövlüyü yalnız məna hadisəsi kimi deyil, eyni zamanda, formal-struktur, kommunikativ-funksional və məntiqi-semantik bütövlük planında özünü göstərir.

– prospeksiya, predikasiya, retrospeksiya, partiturluq, presuppozisiya mətnin bütövlüyünü təmin edən kateqoriyalar hesab olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünə həsr olunmuş bu dissertasiya işinin müddəaları mətnin təşkili mexanizminin, onun qurulma texnikasının başlıca özəlliklərini ortaya çıxarır.

Tədqiqatda mətnin bütövlüyünü təmin edən məntiqi-semantik vasitələr haqqında əldə olunan nəticələri mətnin bütövlüyünü təmin edən funksional-kommunikativ amillərin öyrənilməsinə tətbiq etmək olar.

Dissertasiyanın nəticələri ali məktəblərin bakalavriatura və magistratura pillələrində mətn linqvistikası, mətn sintaksisi, bədii mətnin linqvistik təhlili kimi seçmə fənlərin tədrisində gərəkli ola bilər. Mətn dilçiliyinə, üslubiyyətə dair dərslər vəsaitlərinin yazılmasında, həmçinin müasir dilçiliyin yeni sahələrinin inkişaf etdirilməsində də bu tədqiqatdan istifadə etmək olar. Tədqiqat işi nəinki mətn sintaksisi, eyni zamanda dilin digər yarusları, məsələn, mətnə antroposentrik və psixolinqvistik yanaşılması gələcəkdə fonosintaksis sahəsində aparılan tədqiqatlar üçün materiallar verə bilər. Monoloji və dialoji nitq formalarının fərqli məntiqi-

semantik xüsusiyyətlərinin təqdim edilməsi isə nitq mədəniyyəti üzrə aparılacaq tədqiqatlar üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat işində təsviri, müqayisəli, sistemli yanaşma üsulundan və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı Azərbaycan dilinə aid mövcud elmi-nəzəri, klassik, müasir və ən yeni dövr yazıçı və şairlərin əsərlərindən mənbə kimi faydalanmışdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Mövzu AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdindəki Əlaqələndirmə Şurasında qeydə alınmışdır. Dissertasiya işinə dair 11 adda elmi məqalə və tezislər (o cümlədən Ukrayna və Rusiyada) çap olunmuş, tədqiqatın əsas müddəaları elmi konfranslarda məruzə edilmişdir.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın I fəslə **“Bütövlük mətnin konstruktiv əlaməti kimi”** adlanır. *“Bütövlük fenomeninin məzmun və mahiyyəti. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünün nəzəri əsasları”* adlı I yarımfəsildə bütövlük anlayışının mahiyyəti açılmış, onun fikir, niyyət, məna və ideya anlayışları ilə birbaşa bağlılığından danışılmışdır. Bütövlüyün mətnin öz bazası əsasında yaranan, kontekstdən meydana çıxan fikir, niyyət, məna və ideyanı və onların sonrakı inkişaf perspektivlərini əks etdirməsi göstərilmişdir. Mətnin şərhə mərhələləri olan başlanğıc, inkişaf və nəticə hissələrində də mətn və onun bütövlüyü, mətnin komponentlərinin əlaqələnərək, bütünləşərək bütövlüyü təmin etməsi məsələsinə toxunulmuş, bütövlüyə qlobal kateqoriya kimi yanaşılmışdır.

Dilçilik elmi mətnin strukturunu öyrənmək sahəsində öz inkişafının keyfiyyət dəyişmələri dövrünü başa vurmaqdadır. İndi mətn sintaksisi problemlərinə baxışların istiqaməti dəyişir, yeni məzmununda araşdırmalar meydana çıxır və yaxud davam etdirilir. Son illərin elmi nailiyyətlərindən biri olan mətn dilçiliyinin yeni perspektiv sahələri formalaşmaqdadır. Belə məsələlərdən biri mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü məsələsidir. Rus dilində və bir çox başqa dillərdə mətn sözünün qarşılığı kimi işlənən *“tekst”* (textus) sözü latın termini olub bağlılıq, əlaqə deməkdir.

Müasir mətn dilçiliyinin öncə obyekt müəyyənləşməlidir. Ona görə ki, mətn bir anlayış, həmçinin diskursun genişlənməmiş forması, sosial, siyasi, mədəni və ideoloji determinant kimi deyil, bir proses kimi dərk

edilməlidir.¹

Q.Kazımov göstərir ki, hər hansı bir bədii əsərin struktur və məntiqi-semantik keyfiyyətlərini yoxlamaq, sənətkarın ustalığını üzə çıxarmaq üçün sintaktik bütövlər, onların məna və quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi son dərəcə geniş imkanlar yaradır.²

Məntiqi-semantik bütövlük mətnin “kommunikativ dövrə”sində yaranır. Yəni mətnin sözügedən bütövlüyü ünsiyyət, kommunikasiya prosesində əmələ gəlir. V.Buxbinder mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünün onun qeyd edilən “dövrə”silə əlaqələndirməkdə³ haqlıdır.

XX əsrin ortalarında Avropa dilçiliyi, xüsusilə də Praqa funksional dilçilik məktəbi nümayəndələrinin müvəffəqiyyəti kommunikativ və semantik mahiyyətli yeni filoloji açıqlamaların bir araya gəlməsinə və dilçilikdə mürəkkəb sintaktik bütövün müstəqil olaraq öyrənilməsinə müəyyən şərait yarada bilmişdir. Avropa və Rusiyada bu sahədə, xüsusən də mətnin bütövlüyü probleminin tədqiqində müəyyən uğurlar qazanılsa da, Azərbaycan dilçiliyində mətn sintksisinin sözügedən problemi ilə əlaqədar çox az işlər görülmüşdür.

L.Loseva “mətnin məna, fikir nüvəsi”nin müəyyənləşməsində məntiqi-semantik bütövlük fenomenini çox vacib saymışdır.⁴

V.Dressler də mətnin əsas xüsusiyyətləri arasında məntiqi-semantik bütövlüyü vacib şərt hesab etmiş, kogerentliklə inteqrasiyanın roluna xüsusi önəm vermişdir.⁵

M.Zəkiyev yazır ki, “mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü iyerarxik münasibətlərə, onları birləşdirən linqvistik vasitələrə əsasən öyrənmək gərəkdir. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədləri əlaqəli nitqin müstəqil, bərabərhüquqlu cümlələri arasındakı bütövlüyü, bağlılığı öyrənmək üçün lazım olan tələblərlə müəyyən edilir.⁶

Dilə psixolinqvistik baxımdan yanaşmada müxtəlif istiqamətlər mövcud olsa da, N. Xomskinin baxışları xüsusilə fərqlənir. “Dil və

---

¹ <http://www.filg.uj.edu.pl/documents/41616/8969068/12804-Labocha.pdf//>

² Kazımov Q.Ş. Mətnin qurulma texnikası və semantik strukturu/ N.Novruzova. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, s.8, s. 5-12.

³ Бухбиндер В.А. О целостности и структуре текста. // «Вопросы языкознания», I, 1976, с. 43, с. 41-47

⁴ Лосева Л.М. Синтаксическая структура целого текста. Одесса: Акад.Одесса, 1974, с. 360, 440 с.

⁵ Дресслер В.Д. Синтаксис текста М.: Наука, 1976, с.76, 413 с.

⁶ Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань: Акад.Казан, 1963, с.234, 309 с.

təfəkkür” əsərində qeyd edir ki, dilçi universal qrammatika səviyyəsində insan təfəkkürünün bəzi ümumi xüsusiyyətlərini meydana çıxarmağa çalışır – bu halda linqvistika təfəkkürün bu aspektlərini öyrənən psixologiyanın bölməsindən başqa bir şey deyildir.¹

Digər bir müəllif isə yazır: “Semantik əlaqələrin xüsusiyyəti və növləri dilçilik və psixologiyanın perspektivləri ilə müəyyənləşir”.²

Bizə elə gəlir ki, mətni araşdırarkən, ona aid olan bütövlüyü, qapalılığı və digər xüsusiyyətləri şərtləndirən amilləri və s. nəzərə almamaq dili donmuş, ölü substansiya (materiya) kimi qəbul etmək deməkdir. Mətnə məxsus bütövlüyün göstəriciləri, vahidləri, vasitələrinin və s. öyrənilməsi dilin dialektik inkişafı haqqında müəyyən təsəvvürləri formalaşdırır.

Mətnin məntiqi-semantik təhlilinə aktual sintaksisin vahidi kimi sözləmləri də cəlb etmək olur. Sözləmlər mətndə məntiqi-semantik cəhətdən nitq stimulu əmələ gətirir. Sözləmlər mətnə dil vahidləri ilə meydana çıxan mümkünlük, həqiqilik, doğruluq, gerçəklik və s. kimi modal semantikanı təzahür etdirir. Odur ki, sözləm mətnin semiotik sistemində işarə səciyyəsi daşıyır. Bizcə, sözləmlər bir nitq vahidi kimi mətnin məntiqi-semantik təhlilində əsas rol oynayır.

Mətnyaratmada və eləcə də mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünün formalaşmasında müxtəlif vahidlər, anafirik, kataforik vasitələr, təkrarlar, deyktik (işarəedici funksiyanı yerinə yetirən) elementlər və s. özünü göstərir.

Anafirik əlaqənin tipik xüsusiyyəti mətn parçalarının əvvəlində eyni sözün, söz birləşməsinin və s. təkrarıdır. Yəni anafora – eyni sözün və ya söz qrupunun ardıcıl işlənərək paralel formada əvvəldə təkrarlanmasıdır. Hər hansı bir dil vahidi məntiqi-semantik qanunlara uyğun olaraq mətnə təkrarlanır və bu zaman məna ekspressivliyi yüksəlir. Məs.:

–Yoldaşlar!...

Bu səs bahar havası, bayram müjdəsi kimi kəndləri, şəhərləri ayıltdı.

–Yoldaşlar!...

Bu səs adamları yeni mübarizələrə, bəxtiyar həyat yollarına çağırdı.

–Yoldaşlar!...

---

¹Хомский Н. Язык и мышление. М.: Изд-во. МГУ, 1972, с. 24,126 с.

²Manuscript of article published as: Khoo, C., & Na, J.C. (2006). 40, 157-228 // Christopher S. G. Khoo and Jin-Cheon Na. Semantic Relations in Information Science, p. 157

Bu səs parlaq bir qılınc kimi üfüqləri kəsdi, gələcəyə qədər işlədi¹.

Kataforik əlaqə mətn daxilində sonra gələcək məlumata işarə edən dil elementlərinin bağlılığıdır. Mətnə həmin funksiyada adəti üzrə determinativlər (müəyyənləşdiricilər) və əvəzlilər çıxış edir. Determinativlər və əvəzlilər söyləm şəklinə çıxış edərək mətni məntiqi-semantik cəhətdən də bütövləşdirir. Məs.:

Üzrünün möhkəm olmadığını dərk edəndə ləbbeyk çəşbaş qaldı, bilmədi neyləsin. Sonra özünə cəsarət verdi: “Açıqca deyirəm itib. Xalçanı kəsəndə həyatə qoymuşdum, bilmirəm kim götürüb... Bərkə qalar, pulunu çixsın...”².

Mətnin təşkili mexanizmi “məntiqilikdən bütövlüyə doğru inkişaf” prinsipinə əsaslanır və bu, induktiv hərəkət istiqaməti hesab olunur. Əlaqəlilikdən, rabitəlilikdən bütövlüyə doğru prinsipi isə deduktiv istiqamətdir. “Məntiqilikdən bütövlüyə doğru inkişaf” prinsipi mətnin məzmun problemini həll etməyə imkan verir.

Tədqiqatçılar bu xüsusda qeyd edirlər ki, sözügedən məntiqi-semantik əlaqələr aşağıdan yuxarıya doğru inkişaf etdikcə mətn tərkib və məzmun baxımından daha da zənginləşir³.

Beləliklə, mətn dilin sintaktik quruluşunda hərəkətverici qüvvədir. Bu qüvvənin komponentləri arasında olan rabitəlilik məntiqiliklə şərtlənir, bütövlük isə mətnə məntiqiliyi tələb edir. Mətnin dərk edilməsi məntiqiliyə söykənir, məntiqilik nisbətən daxildir, məntiqiliklə müqayisədə isə bütövlüyün üzde olması faktı müşahidə olunur. Müasir Azərbaycan dilinin bədii nümunələri əsasında mətnə məxsus məntiqi-semantik bağlılıq, bütövlük xüsusiyyətlərini yaradan vasitələri öyrənmək daha real görünür.

II yarım fəsil “*Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vahidlər*” adlanır. Məntiq elmi obyektiv gerçəkliyin qanunlarını fikrin müxtəlif ifadə formaları və ifadə vasitələri ilə əks etdirir. Qrammatika (sintaksis) isə nitqin qurulmasının tarixi qanunlarını söz birləşməsi və cümlə ilə yanaşı, mətnlərlə də realizə edir, cümlə kimi, mətn də nitqin bütöv vahidi hesab olunur. Dildə mətnin bütövlüyünü tematik, konseptual və modal vahidlər qoruyub saxlayır.

---

¹Mir Cəlal. Seçilmiş əsərlər.”Dirilən adam” I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, s.145, 499 s.

²Yenə orda, s.58.

³Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: “Mütərcim”, 2012, s. 213, 608 s.

1) *Tematik vahidlər*. Tematik vahidlər mətnin bütövlüyünü şərtləndirir və aktual üzvlənmə zamanı ifadənin ən az informasiya bildirən hissəsi hesab olunur. Mətndə məlum olanı əks etdirən, məlumatı genişləndirən, yeni məlumat verən üçün zəmin yaradan, məlumatın çıxış nöqtəsi kimi hissələr tematik vahidlərin parçaları hesab olunur. Tematik vahidlər məna vahidləri kimi informasiya komplekslərini birləşdirir.

Beləliklə, tematik vahidlər öz məntiqi-semantik başlanğıcını baza rolunu oynayan subyekt hissədən alır. Predikat hissə (rema) isə yeni məna derivatlarını ortaya çıxarır.

2) *Konseptual vahidlər*. Mətnin bütövlüyünü şərtləndirən bu vahidlər ayrı-ayrı mövzularda konsept təşkil edərək mətni məntiqi-semantik cəhətdən tamamlayır və həmin mövzular mətnlər vasitəsilə (istər nəzm, nəsr, istərsə də dram) reallaşır. Bizcə, məzmun baxımından belə mətnlər məntiqi-semantik cəhətdən bütöv olmalıdır ki, mətnin konsepti aydın dərk edilsin. Mətnlərdə konsept özünü iç-içə yerləşə bilən 5 səviyyədə göstərir:

- 1) Mətndə konseptin məkan səviyyəsi.
- 2) Mətndə region məkan.
- 3) Mətndə qlobal məkan
- 4) Mətnlərdə konseptin zaman səviyyəsi.
- 5) Mətnlərdə konseptin dəyərlər səviyyəsi.

3) *Modal vahidlər*. Modal vahidlər də mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü şərtləndirən mühüm vasitə kimi çıxış edir.

Mətndə modal məzmun qrammatik (morfoloji), leksik (modal vahidlər) və fonetik (intonasiya) vasitələrlə gerçəkləşir.¹

Mətni təşkil edən tərkib hissələr arasında əlaqə və münasibətlərin formalaşmasında modallıq əhəmiyyətli rol oynayır və həmin hissələrin birləşərək mətni bir bütöv kimi təqdim etməsində yaxından iştirak edir.

Mətnin modallığı ilə cümlənin modallığı və həmçinin də feil formasının modallığı bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Hər hansı bir mətn adətən modallıq baxımdan təchiz olunur, çünki mətn nəinki bu və ya başqa faktı müəyyənləşdirir, həmçinin danışanın bu fakta, hadisəyə olan münasibətini ifadə edir. Modallığın əsas fəaliyyət sahəsi mətnidir, bununla yanaşı, modal məna cümlələrarası, diskurslararası sahədə də özünü göstərir. Mətnin modallığını təmin edən vasitələr mətndəki konseptual və mətnalti informasiyaların açılmasına xidmət edir.

II fəsil **“Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü şərtləndirən formal vasitələr”** adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir. *“Leksik və qrammatik vasitələr”* adlanan I yarım fəsildə mətnin bütövlüyünü

---

¹Колманский Т.В. К вопросу содержания языковой категории модальности // “Вопросы языкознания”, 1961, №1, с.97, с.91-98

gerçəkləşdirən bir çox formal vasitələrdən – leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrdən bəhs edilir. Adresant öz məqsədinə uyğun olaraq müəyyən informasiyanı qarşıdakına çatdırmaq üçün semantik, məntiqi, formal, qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlı olan komponentlərin birləşdiyi məndən istifadə edir. Mətnin psixolinqvistik təbiətə malik olması da onun ötürdüyü informasiyanın məntiqi-semantik bütövlüyü, tamlığı ilə şərtlənir. Mətnin bu cür bütövlüyü müəyyən bir obyekt barədə insan təxəyyülündə əmələ gələn xüsusi bir psixolinqvistik fenomendir. Nitq məhsulunun məntiqi-semantik bütövlüyü danışanın əqli ilə dediklərinin birbaşa və yaxud dolayısı yolla üst-üstə düşməsi kimi dərk edilməlidir.

O.Kamenskaya mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü əmələ gətirən vasitələr sırasında işarə əvəzlilərinin, zərfin, leksik təkrarların və sinonimlərin rolunu müəyyənləşdirmişdir. Bu vasitələrin mətnin komponentləri arasında məntiqi-semantik münasibətlər yaratmasında əhəmiyyətinin böyük olduğunu göstərmişdir¹.

Müasir Azərbaycan dilində mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü əmələ gətirən formal vasitələr aşağıdakılardır:

1) əvəzlilər; 2) zərf; 3) leksik təkrarlar; 4) söz sırası və inversiya
5) ellipsis; 6) bağlayıcılar; 7) sinonimlik hadisəsi.

Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünün reallaşmasında *əvəzlilərin* rolu böyükdür. Məndə daha çox işarəvilik (işarətmə) funksiyasını yerinə yetirdiyi üçün dildə dinamikliyi ilə seçilən işarə əvəzliləri mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünün əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Nitq zəncirini əmələ gətirən cümlələr mətn həlqəsinin hər bir üzvü ilə sıx əlaqədə olur və nəinki özündən əvvəlki və sonrakı, həm də mətnin ümumi semantikasının bir hissəsi kimi bir çox cümlələr əvəzlilər (xüsusilə, işarə əvəzliləri) vasitəsilə bağlılıq yarada bilir.

Zərfin də məndə məntiqi-semantik bütövlüyü əmələ gətirməsi əhəmiyyətli hesab olunur, çünki hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edən sözlər mətn yaradıcılığında fəal iştirak edir. Xüsusilə zaman və yer zərfləri məndə məntiqi-semantik bütövlüyün əmələ gəlməsinə yardım edir.

Bu gün səhərdən bəri baş vermiş ən adi, xırda hadisələr – Sürəyyənin onu yuxudan oyatması, qarşı-qarşıya oturub çay içmələri, qəndqabını bir-birinə ötürmələri, evdən çıxarkən sağollaşmaları – bütün bunlar hamısı on il bundan qabaq Nemətə mümkünsüz bir xülya, çatılmaz bir rəya kimi görünürdü².

¹Каменская О.Л. Текст и коммуникация. М., “Высшая школа”, 1990, с. 6, 152 с.

²Анар. Seçilmiş əsərlər. II cild, Bakı, Azər nəşr, 2000, s.17, 320 s.

Təkrarlar məntiqi-semantik bütövlüyü formalaşdıran bir vasitə kimi mətn dilçiliyində aktiv rolu ilə fərqlənir. Təkrarlar sintaktik hadisə kimi dilin mətn sistemini əhatə edir və mətnin intensivliyini, qətiliyini, sürəkliliyini yüksəldir. Əlbəttə, eyni mənanı bildirməkdən ötrü eyni sözlərin müxtəlif şəkillərdə yaranan təkrar növləri hər dəfə qismən fərqli məna ifadə edir.

Mətnin quruluşunun təşkilində təkrar prinsipi həlledici rol oynayır. Sintaktik quruluşun bu və ya digər şəkildə təkrarı, leksik təkrar, morfoloji və morfonoloji təkrar, simmetrik və asimmetrik təkrar mətnin strukturunun formalaşmasında həlledici rol oynayır.¹

Leksik paralelizm leksik elementlərin təkrarıdır və mətdə (diskursda) cümlələrin əlaqələrini göstərən mühüm vasitədir.²

Söz sırası və inversiya mətdə məntiqi-semantik bütövlüyü əmələ gətirən vasitələrədən biridir. Mətnin hər bir komponentində olan söz sırası, təkcə, struktur planı deyil, həm də məntiqi-semantik planı formalaşdırır və onun bütövlüyünü təşkil edir. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünün formalaşmasında mühüm rolu olan intonasiya da mətnin komponentlərini əlaqələndirir. İnversiyanın əsas göstəricisi olan intonasiya aktual üzvlənmə baxımından çox əhəmiyyətli və cümlələrin söyləmələrə keçmə-sində birbaşa iştirak edir.

Ellipsis mətdə məntiqi-semantik bütövlüyün əmələ gəlməsi üçün əhəmiyyətli vasitədir. Ellipsis bir linqvistik hadisə kimi, bütövlükdə mətnin komponentlərinə müəyyən mənada təsir göstərir.

İlk baxışdan ellipsis problemini birbaşa təkrardan yayınma kimi qiymətləndirmək də olar. Lakin, əslində, bu əlamət mətn çərçivəsində həyata keçən müxtəlif formal vasitələrin həlqəsidir.³

Elliptik konstruksiyalar dilin qənaət meyili ilə bağlıdır və mətnin məzmununun saxlanılaraq müəyyən elementlərin buraxılması onun bütövlüyü təmin edir.

Anatoli: – Qədir İsgəndərov, atəş! (...) – *deyə sakitcə əmr verdi.*

---

¹Abdullayev Ə.Z, Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı: Maarif, 1985, s. 398, 468 s.

²COLING 82, J. Horeclo (ed.)North-Holland Publishing Company © Academia p. 339-344 // Yoshiyuki Sakamoto, Tetsuya Okamoto. LEXICAL PARALLELISM IN TEXT STRUCTURE DETERMINATION AND CONTENT ANALYSIS.1982, p.339.

³Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Fil.ü.fəl.dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2001, s. 49, 54 s.

*İsgəndərov topdan atəş açdı*¹.

Ellipsis – forması olmayan mənadır.²

Bağlayıcılar məndə məntiqi-semantik bütövlüyü əmələ gətirən mühüm vasitələrdəndir. Məndə bağlayıcılar müxtəlif informativ mərkəzlər arasında sintaktik əlaqə yaratmaqla yanaşı, məntiqi-semantik münasibətləri gerçəkləşdirir, dəqiqləşdirir və müəyyən yöndə inkişaf etdirir.

*Elə bil yuxu görürəm. Amma bu yuxu yavaş-yavaş reallığın ölçülərini alır. Üzlər, gözlər həmən-həməndir. Amma baxışlar o baxışlar deyil. Bu adamlar doğurdanmı iki ay bundan əvvəlkilərdir? Heç inanmaq olmur. Amma həqiqət bundan ibarətdir*³.

Məna ümumiliyi və üslubi keyfiyyətlərə malik olan *sinonimlər* hadisə və predmetlərə yeni əlamətlər qazandırır. Buna görə də sinonimlər mətnin yaranması və onun məntiqi-semantik strukturunun təşkil edilməsi baxımından xüsusi rola malikdir və sinonimlərin mətn yaradıcılığında yeri qarşılıqlı əvəzlənmə ilə səciyyələnir.

Beləliklə, formal əlaqə vasitələri mətnin təşkilində, onun məntiqi-semantik bütövlüyünün formallaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir və bütövlüyün əlaməti olan fikir, niyyət, məna, və ideyanın anlaşılmasında bu vasitələrin birbaşa iştirak etməsi Azərbaycan dili mətnləri əsasında linqvistik təhlili zamanı öz təsdiqini tapmışdır.

II yarım fəsil *Monoloji mətnlərin məntiqi-semantik səciyyəsi (Məntiqi-semantik əlaqə üsulları)* adlanır. Monoloq mətnlər təhkiyəçinin ifadə etmiş olduğu hadisələrin əksidir və yazıçı özü bu hadisələrin içərisindədir. Monoloq – mətn tərkibinə daxil olan cümlələr arasındakı müxtəlif daxili, gizli semantik-qrammatik əlaqələr mətnin vahidliyi və bütövlüyünü təmin edərək onun fundamentini təşkil edir.

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin təşkilində və bütövləşməsində aşağıdakı semantik əlaqə üsulları müşahidə olunur:

Eynizamanlıq əlaqəsi. Obyektiv aləmdə ayrı-ayrı hadisələr zaman və məkan anlayışları ilə birlikdə işlənir. Mürəkkəb sintaktik bütövün tərkib hissələri də zaman məzmunu ilə əlaqələnir və zaman məntiqi həmin hissələri birləşdirir.

---

¹Seyidov V., Həkimov C. İntiqam. Roman. Yerevan: Haypethrat, 1963, s. 31, 286 s.

²Syntax: An international handbook of contemporary syntactic research, ed. by Tibor Kiss and Artemis Alexiadou, Berlin: Walter de Gruyter. 22 April 2012 // Jason Merchant. Ellipsis, p. 1-36, p. 2

³Kamal Abdulla. Tarixsiz gündəlik. Bakı: Qızıl Şərq, 2001, s. 5, 281 s.

Anası **bir il bundan qabaq** rəhmətə getmişdi. Ömür vəfa eləmədi ki, atasının şad xəbərini alsın. Arvadı basdırandan **iki həftə sonra** Nemətə atasının bəraət kağızını təqdim elədilər¹.

Ardıcılıq əlaqəsi. Mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında ardıcılıq əlaqəsinin başlıca xüsusiyyətləri təsvir olunan hərəkət ardıcılığı ilə əlaqədardır. Hərəkət ardıcılığı mikrotekstləri məntiqi-semantik baxımdan bağlayan vasitə kimi çıxış edir və aparıcı rol oynayır. Nisbi zaman fərqi də bu hadisələrin içərisində hiss olunur. Ardıcılıq məntiqi cəhətdən səbəb-nəticə olan yerdə də özünü göstərir.

Qarşılaşdırma (ziddiyyət) əlaqəsi. Bu məntiqi-semantik əlaqə tipi Azərbaycan bədii ədəbiyyat mətnlərində geniş yayılmışdır. Məs.:

O, sevgilisinin adını çəkir (indiyə qədər o, ərinin adını çəkməmişdi), vəfalı yoldaşının dalınca leysan kimi yağır. Uşaq da döyüklü qalmışdı. Anası heç belə eləməzdi. Heç onun bu qədər çırpındığı yox idi. Qumrunun kədəri fəlakətindən ağır idi. O, ölüm arzulayır, lakin tapa bilmirdi. Dağlar daş olub qəlbindən asılmış kimi, ağır nəfəs alırdı².

Səbəb-nəticə əlaqəsi. Məntiqi-semantik əlaqə tipi kimi bu əlaqə mətnin bütövləşməsində oynadığı əsaslı rolu ilə fərqlənir. Mətnə səbəb-nəticə əlaqəsi həm formal cəhətlər (ona görə, o səbəbdən...), həm də qeyri-formal əlamətlərlə yaranır, yəni onlar makromətn hipertemasına uyğun olaraq, mürəkkəb sintaktik bütövdəki məntiqi-semantik əlaqədən asılı olaraq bir-biri ilə əlaqələnir.

Sadalama əlaqəsi. Mətnlər sadalama əlaqəsinin doğurduğu prinsiplərə uyğun da qurula bilir. Məntiqdən bəllidir ki, sadalamanın da müəyyən ölçüləri mövcuddur. Sadalama mürəkkəb sintaktik bütövlər arasındakı komponentlərdə, makromətn kəsiyində özünü göstərir, bu zaman həmin komponentlər yerini dəyişsə də, mənaya xələl gəlmir. Ona görə ki, mətn kəsiklərində eyni psixoloji məqamlar təsvir olunur.

“Sadalama” deyilən əlaqə tipində vəziyyət belədir ki, komponentlərdəki hadisələr funksional cəhətdən eynicinsli olur və onları yalnız intonasiya birləşdirir; belə ki, burada birinci komponentdən sonra davamedici intonasiyanın olması ikinci komponentin gəlişini şərtləndirir...³

Müqayisə əlaqəsi. Mürəkkəb sintaktik bütövün hissələrində bir hərəkət tərzii digər bir hərəkət tərzii ilə müqayisə edilir. Müqayisə edilən

¹Anar. Seçilmiş əsərlər. II cild, Bakı, Azərənəşr, 2000, s. 61, 320 s.

²Mir Cəlal. Seçilmiş əsərlər. “Dirilən adam” I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, s.55, 499 s.

³Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Nurlan, 2002, s. 57, 302 s.

hərəkətlər ayrı-ayrı diskursları təşkil edir. Nəyin müqayisə olunduğu və nə ilə müqayisə olunduğu ardıcıl olaraq davam edir. Müqayisə edilən əşyalar bir-birinə oxşamasalar da, bu predmetlər hərəkət tərzinə, sürətinə görə bir-birinə bənzəyə bilər.

Aydınlaşdırma əlaqəsi. Bu əlaqə mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentlərindən birində (birincisində) təzahür edən fikrin o birində (ikincisində) bu və ya başqa cəhətdən aydınlaşdırılması məqamında formalaşır. Ayırıcı fasilə və məna qırılması aydınlaşdırma əlaqəsi ilə qurulan mətnin komponentlərini ayıran başlıca vasitələrdir.

Beləliklə, mürəkkəb sintaktik bütöv cərgivəsində müxtəlif semantik əlaqə vasitələri bir-biri ilə çox sıx, qarşılıqlı münasibətlərdədir, bir-birini tələb edir, məndə birgə iştirak edə bilər və nəhayət, bütöv mətnin komponentləri arasında qarşılıqlı semantik əlaqələrin mürəkkəb sistemini təşkil edir.

III yarımfasil “Dialog mətnlərinin məntiqi-semantik səciyyəsi” adlanır.

Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyündən danışarkən dialog mətnlərini bu məsələdən kənar saxlamaq olmazdı, çünki onlar digər mətn növlərindən öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Nitq söyləmlərinin xüsusi biçimi olan dialog mətnləri, dilin kommunikativ funksiyasını meydana çıxarır.

Dialog bədii əsərin söhbət şəklində yazılmış hissəsidir və dilin kommunikativ funksiyasının nəticəsi olaraq müsahibin danışığının interaktiv formasıdır.

Dialog – həmsöhbətlərin qarşı-qarşıya gəlməsi və fikirlərini bir mərkəzdə bölüşməsidir. Dialoglar xüsusi mətnlərdir və kommunikativ səciyyə daşıyır.¹

Dialogun tekstoloji – mətn aspekti Azərbaycan dili materialları əsasında öyrənilməyib. Dialogun mətnyaradıcı funksiyaları, bu xüsusda onun məntiqi-semantik keyfiyyətləri də tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Təkrarlar, yarımçıq cümlələr, mətnə psixolinqvistik və antropo-sentrik yanaşma formaları dialog mətnlərində inteqrasiya forması yaradan vasitələr hesab olunur.

Təkrarlar dialogun konstruktiv elementi kimi dialog mətnlərinin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edir. Məndəki cümlələr sintaktik-konstruktiv təkrarlar vasitəsi ilə aktuallaşır.

---

¹Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. М.: Высшая Школа, 1994, с.116, 382 с.

Buraxılmış üzvləri mətnə görə müəyyənləşən yarımçıq cümlə mətnyaratmada əsas rol oynayır. Yarımçıq cümlənin məzmun və mahiyyəti onun kontekstlə, mətnlə əlaqəsi zamanı meydana çıxır.

Məs.: *Güləsər əlini yaxasına apardı. Qoftasının iç tərəfindən iynə-sap çıxardı.*

– *Gətir tikim.*

– *Nəyi, qızım?*

– *Köynəyinin düymələrini(...)¹.*

Əlbəttə, yarımçıqlığın başlıca əlaməti struktura görə nəzərdə tutulur. Hər bir yarımçıq cümlə mətnlə, situasiya ilə bağlı olur və mətn daxilində, yaxud mövcud şəraitdə anlaşılır. Bu baxımdan, yarımçıq cümlələrin bir növü kimi, mətni (kontekstual) yarımçıq cümlələr də dildə kifayət qədər istifadə olunur. Belə cümlələr situativ və adi yarımçıq cümlələrdən seçilir.

Dialoji mətnin özünəməxsus psixoloji-lingvistik əsasları mövcuddur. Mətnin qurulmasının psixoloji əsası dil və məntiqin əlaqəsinin nəticəsidir. Daha gərgin, daha dərin düşüncədə formalaşan bu fikir dialoji mətn ilə təzahür edir. Nitq situasiyası psixoloji faktlarla dil faktlarını üz-üzə gətirir, nitq situasiyasının yeni informasiya ötürücülüüyü keyfiyyətləri yaranır.

Dialoq mətnləri kommunikasiya prosesində yarandığı üçün burada insan amili önə çəkilir, mətndə onun işi, fəaliyyəti, arzu və istəkləri müəyyənləşir. Bu aspekt dialoq mətnlərinə antroposentrik yanaşma kimi qiymətləndirilə bilər.

Müəyyən fikir ətrafında dialoji yarımçıq cümlələrin də əlaqəli birliyi mətnin formalaşmasına səbəb olur. Mətnin təşkili və qurulması ayrı-ayrı əlaqəli cümlələrin aktual üzvlənmədəki istiqaməti ilə bağlıdır. Bu bağlılıq dialoq mətnləri içərisindəki söyləmlərin sintaqmatik və paradiqmatik bağlılığıdır. Sintaqmatik bağlılıq yarımçıq cümlənin ardıcıl düzülüşü ilə əlaqədardırsa, paradiqmatik bağlılıq həmin cümlə tipinin məna bağlılığı və intonasiya əsasında formalaşmasıdır.

Kommunikasiyanın nəticəsi kimi meydana çıxan dialoq mətnləri möhkəm daxili struktur-semantik bağlılığa və lingvistik iyerarxikliyə malikdir.

III fəsil **“Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən semantik vasitələr”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. *“Mətnin məntiqi-semantik karkası”* adlanan yarımfəsildə mətnin məzmunu ilə bağlı olan məntiqi-semantik karkası göstərilmiş və onun vahidlərinin nümunələrlə izahı verilmişdir.

---

¹Şıxlı İ. Dəli Kür. Roman. Bakı: Yazıçı, 1983, s.125, 470 s.

Mətnin məzmunu ilə bağlı olan məntiqi-semantik karkası aşağıdakı kimi göstərilir:

1) xatırlatma; 2) təkrarsızlıq (unikallıq); 3) ayrılma-seçilmə; 4) sözlərin hissələrinin məna nisbəti; 5) qeyri-müəyyənliyin müəyyənləşməsi¹.

Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığılı, toplusu olmayıb, onların yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğun yekunudur. Mətnin semantikasi sözlərin semantikasından daha genişdir, çünki mətn bir mənzərəni, əhvalatı, mətləbi ifadə edir. Cümlənin paradigması mətnə sintaqmatik ardıcılığın bir təzahürü kimi mətnin mənasını, məntiqi-semantik bütövlüyünü quran, yaradan gerçəkliyi ifadə edir. Dil faktı kimi cümlə maraqlıdırsa, nitq faktı kimi cümlənin sözlərdə realizə olunan və mətnin qurulmasına xidmət edən məna və funksiyası maraqlı hesab olunur.

II yarımfişil “*Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vasitələr*” adlanır. Burada əlaqəlilik, integrativlik, kogeziya, kogerentlik kimi mətnin bütövlüyünü təmin edən vasitələr kimi izah olunur.

I yarımbaşlıq “*Əlaqəlilik mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü şərtləndirən vasitə kimi*” adlanır. Əlaqəlilikdən danışarkən mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən semantik əlaqə növləri, fikir əlaqəsinin və mətn daxili əlaqənin formaları (implisit və eksplisit), lokal və qlobal əlaqələr, məntiqi əlaqələrin növləri və mətnin kateqoriyalarına diqqət yetirməyi zəruri hesab edirik.

Semantik əlaqə əsasında düzələn mətnlər zaman, məkan, tərz, səbəb-məqsəd və nəticə məzmunlu olması ilə fərqlənir.

Fikir əlaqəsi mətndəki cümlələrin strukturu, intonasiya, bağlayıcı və bağlayıcı sözlər, xüsusiləşmələr, söz sırası və paralel vasitələrlə gerçəkləşir.

Mətn daxili əlaqə iki şəkildə ifadə olunur:

1) implisit əlaqə   2) eksplisit əlaqə.

İmplicit əlaqə mətn daxilində hər hansı faktın, informasiyanın gizli, eksplisit əlaqə isə açıq-aşkar ifadəsi kimi nəzərdə tutulur.

Əlaqəlilik də bütövlük kimi mətnin əsas, konstruktiv əlamətidir. Əhatə dairəsinə görə əlaqəliliyin 2 növü özünü göstərir:

Lokal əlaqə xətti əlaqəliliktir (sözləmlər və frazalararası əlaqə). Lokal əlaqəliliyi frazalararası sintaktik əlaqələr təyin edir.

Qlobal əlaqə mətnin vahidlərini təmin edərək fikir bütövlüyünü formalaşdırır. Makromətnlərin vahidləri arasında yaranan qlobal əlaqə

---

¹Валгина Н.С. Теория текста. Москва. Логос, 2003, 310 с.

mətnin bütövlüyü məsələsini qaydaya salır, müəyyən açar sözlər vasitəsilə ifadə olunur və mətni aydınlaşdırır.

Hələ keçən əsrin 70-ci illərində Q.Solqanik mətnin komponentləri arasında 2 əlaqə tipindən – zəncirvari və paralel əlaqələrdən bəhs etmişdir. Bu əlaqə formaları mətn daxili xüsusiyyətdən irəli gəlmişdir¹.

Azərbaycan dili mətnlərində də məntiqi-semantik əlaqənin iki növü özünü göstərir:

Paralel məntiqi-semantik əlaqə eyni və ya bənzər quruluşa malik olan sintaktik vahidin yanaşı işlənməsi kimi anlaşılır. Paralelizm mətnin komponentləri arasında əlaqə yaratmaqda spesifik xüsusiyyətlərə malikdir, bu zaman o, avtosemantic funksiya daşıyaraq mənanın dəqiqləşdirilməsində, dərinləşməsində mühüm rol oynayır, özündən əvvəlki və sonrakı komponentləri məntiqi-semantik cəhətdən bir-birinə bağlayır. Məs.:

*Məsələ təkə vətənpərvərlik ideyasının qloballaşan dünyanın nüvəsində, mərkəzində verilməsində deyil. Məsələ ondadır ki, zorla kəsilib ayrılan, başqa bir super dövlətin ərazisinə məcburən qatılan vətənin bir parçası sözüün ecazkar gücü ilə yenidən birləşir*².

İşlənmə mövqeyinə görə bu tipli paralelizmlər nəinki mətn daxilində (konkret bir mətn nəzərdə tutulur) simmetrik tutumlu paralellik yaradır, həmçinin mətnlər fəvqündə duraraq bir neçə mətn dairəsində öz gücünü saxlayaraq, həmin mətnlərin özləri arasında da əlaqələndirici vasitəyə çevrilə bilirlər. Paralelizm bir nöqtə ətrafında fikri cəmləşdirir, hər hansı bir konkret fikri ifadə edir, başqa mətni başlamaq üçün zəmin hazırlayır. Mənasına görə ayrı-ayrı predikatlar, sanki, resipientin (informasiyanı qəbul edənin) şüurunda bir-birinin üzərinə yüklənir və nəticədə bütöv mənzərə yaranır.

Mətnə zəncirvari məntiqi-semantik əlaqə tipində mətn nitq zəncirinin halqaları kimi birləşərək geniş bir sintaktik vahid yaradır. Bəllidir ki, mətnə komponentlər zəncirvari biçimdə də inkişaf edir. Məs.:

*Kəndimizin adamları bu məsələni çoxdan bilirdilər. Kəndimizin adamları hətta bu işi çözməkdə də acizlik göstərirdilər. Onlara hərəkət əmri verildi. Hərəkət əmri verildi ki, iş başlasınlar*³.

Mətn dilçiliyində mətnin komponentləri arasında məntiqi-semantik əlaqənin – zəncirvari əlaqənin bir sıra tipləri müəyyən olunmuşdur:

1) tam təkrar tipi; 2) əvəzlikli təkrar tipi

---

¹Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М.: Высшая школа, 1973, с.88, 214 с.

²Hafiz Rüstəm. Nəzər nöqtələri. “Kredo” qəzeti, 06 yanva 2015-ci il, s.13

³Seyidov V., Həkimov C. İntiqam. Roman. Yerevan: Haypethrat 1963, s.5, 286 s.

Zəncirvari əlaqənin başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, əvvəlki cümlənin reması sonrakının teması kimi çıxış edir və bu proses mətn boyu davam edir, konstruksiyalar bir zəncirin halqası kimi bir-birinə bağlanır.

Mətn sistemli, rəbitəli kateqoriyalar əsasında gerçəkləşir. Prospeksiya, retrospeksiya, inteqrasiya, predikasiya və partiturluq kimi kateqoriyalar mətnin məntiqi-semantik əlaqələrini təşkil edir.

Mətnin kateqoriyalarının funksionallaşması bir-birilə yalnız qarşılıqlı əlaqədə ortaya çıxır. Başqa sözlə, bu qarşılıqlı əlaqəyə onların funksionallığının prinsipi kimi baxmaq lazımdır.¹

Prospeksiya latınca “pro” – qarşı, ön, “spectare” – baxmaq mənasındadır və müasir dövr çərçivəsində gələcəyə doğru yönəlmək imkanı verən üsuldur.²

Prospeksiya mətnin qrammatik kateqoriyası olub, mətndəki ardıcılığı və mətnlərin bir-birinə bağlılığını təmin edir.³

Eyni zamanda mətndəki informasiyanın gələcəkdə veriləcək informasiya ilə əlaqəsini nəzərdə tutan bağlılıqdır. Bu cür əlaqə tipində mətnin əvvəlinci informasiya yükü sonra baş verəcək hadisə və proseslərlə bağlanılır. Prospeksiya özünü “giriş”, “proloq”, “müəllifdən”, “redaktordan” və s. hissələrdə göstərir.

Retrospeksiya latınca “retro” – geriyə, “spectare” – baxmaq mənasındadır, əvvəldə baş verən hadisələrlə “körpü” yaratmaq məqsədi daşıyan, “keçmişə müraciət” kimi diqqəti cəlb edir.⁴ Bu kateqoriya keçmişdə baş vermiş hadisələri indiki hadisələrlə məntiqi-semantik cəhətdən əlaqələndirir. Hazırda olacaq hadisənin məğzinin, məzmununun bütöv şəkildə başa düşülməsi üçün hazırlıq işləri görülür. Nə zamansa bu cür bir hadisə olmuş və sonda buna bənzər bir hadisə meydana çıxmışdır. İndi olan hadisələr nə zamansa keçmişdə olmuş hadisə və əhvalatların məntiqi davamı və nəticəsi kimi göstərilir.

Presuppozisiya latınca “prae” - əvvəl, ön və “suppositio” – alt mənasındadır və cümlədə mənanın əvvəlcədən mövcudluğunu təmin edərək zəruri semantik komponenti ifadə edən kateqoriya kimi işlənir.⁵

---

¹Зимевская Н.А. Сщпряженность текстовых категории как принцип их функционирования // Сб.науч.тр. МГПИИЯ им. Мориса Тореза, вып. 228, М., 1984, с.135, с. 127-136.

² <http://www.world-shake.ru/ru/Encyclopaedia/3850.html>

³Novruzova N.S. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, s.59, 184 s.

⁴ <http://www.world-shake.ru/ru/Encyclopaedia/3850.html>

⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%8F>

Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyündə, təkcə, kontekstdəki açıq-aşkar mənalar deyil, bu mövqedə “gizli mənalar” da maraqlı görünür. Bu mənə kontekstdən kənar təsəvvür olunmur. Burada implisit ifadə tərzinin “az iş görmədiyi” qeyd olunur.¹ Məs.:

Nəsiminin fikri uzağa getdi².

Fikrin uzağa getməsi gizlin qalır. Məlum olur ki, yazıçı “uzağa” deyərək Səmərqəndi nəzərdə tutmuşdur.

Predikasiya latınca “praedicatio” – söyləmə, fikir mənasındadır, onun vasitəsilə informasiya verilir. Dilin ifadə planı ilə bağlı funksiyalarından olan predikasiya nitq kəsiyində verilən “bitmiş” fikri gerçəkliyə uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyır.³

Daha doğrusu, predikasiya – xəbəri ifadə edir. Məntiqi subyekt məntiqi predikat vasitəsi ilə araşdırılır, nəticədə isə təsdiq və inkar gerçəkləşir. Hər bir mətndə şəxslə, zamanla, məkanla və modallıqla bağlı xəbərlər verilir.

Baş kanaldan, Qaracalar, Qurbanlı və Malakan kəndləri tərəfdən bizim əkinlərə bir balaca arx gəlirdi ki, onun da suyu pambığı suvarmağa ancaq çatırdı.⁴

Partiturluq bədii mətndə müxtəlif dil səviyyələrinə məxsus vahidlərin tamlığını, vəhdətini təmin edən, əsas rol oynayan struktur-semantik kateqoriyadır. Partiturluq mətndə temporallıq, lokallıq, modallıq kimi kateqoriyalarla qarşılıqlı əlaqədə olmaqla onların da ifadə və funksionallıq baxımından daha əlverişli üsullarla əks olunmasına şərait yaradır.

Qrammatik mənaların akkordu – nitq zəncirinin partiturluğu nitq axınının anatomik kəsiyini əks etdirir.⁵

İ. Qalperin partiturluğu mətnin xətti və şaquli “kəsiyi” ilə əlaqələndirir.⁶

---

¹Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: 10 cildə, V cild. Bakı: Nurlan, 2008, s. 447, 500 s.

²Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, s. 215, 366 s.

³<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>

⁴Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, s.290, 366 s.

⁵Адмони В.Г. Партиурное строение речевой цепи и система грамматических значений в предложении // Филологические науки, 1961, №3, с. 13, с.3-15,

⁶Гальперин И.Р. Грамматические категории текста: (Опыт обобщения) // Известия Академии наук СССР. 181 Серия литературы и языка. — М.: Наука, 1977. — Т. 36. № 6, с. 524, с. 522—532.

Çoxsəslilik effekti yaradan partiturluq kateqoriyası vasitəsilə həm bir neçə obrazın bir-birilə danışması, həm də personajların daxili, gizli fikir və hissləri ifadə olunur.

II yarımbaşlıq *“İnteqrativlik mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü şərtləndirən vasitə kimi”* adlanır. İnteqrasiya latınca *“integer”* sözündən götürülüb, tam, bütöv, bütövlük, tamlıq, vahidlik, bölünməz, vahid, birlik mənasındadır.¹

İnteqrasiya mətndə fasiləsiz bir proses olaraq fəaliyyət göstərərək mətnin psixoloji bütövlüyünü də təmin edir.

İ.Qalperin yazır ki, inteqrasiya mətni tamamlamaq məqsədilə onun ayrı-ayrı hissələrinin birləşməsidir².

V.Admoni dil kateqoriyalarının çoxaspektliliyindən, onların qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edir, bunu dil işarəsinin gerçəkləşməsinin inteqrativ prinsipi kimi şərh edir³.

İnteqrasiyanın bir sıra mərhələləri mövcuddur. İlkin pillə mətnin bitməsidir, bu zaman inteqrasiya zəifləyir. Bitmə bütövlüyün ilkin həlqəsi olduğu üçün burada informasiya tam verilmir. Tamamlanma – inteqrasiyanın ikinci pilləsidir və burada inteqrasiya daha bitkin xarakter kəsb edir. Mətn tiplərində bitkinlik sintaktik bütövün başlıca əlamətlərindəndir. Qurtarma mərhələsində isə bitməyə nisbətən ən geniş informasiyalar əks olunur.

N.S.Bolotnova qeyd edir ki, “mətndə bir-biri ilə münasibətdə, əlaqədə olan vahidlər bu ardıcılıqla verilir: inteqrasiya – kogeziya – əlaqəlilik – retrospeksiya – prospeksiya⁴.

Mətnin inteqrativ təhlili, təbii olaraq, nəzəri materialın mükəmməl mənimsənilməsinə təmin edir, problemin təhlil olunacaq mərhələlərini nəzəri cəhətdən şərh və ifadə edir.

III yarımbaşlıq *“Kogeziya mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü şərtləndirən vasitə kimi”* adlanır. Kogeziya latınca *“cohesus”* sözündən götürülüb, bağlı, bağlanmış, başqa cür struktur, xətti, horizontal, lokal, sintaqmatik bağlılıq mənasındadır, vahid mərhələdə bədən daxilində molekullar arasında bağlılığı, əlaqəni ifadə etmək üçün işlədilmiş bu termin

---

¹ Краткая философская энциклопедия. М.: Издательская группа Прогресс, 1994, с.18, 576 с.

² Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, с.87, 138 с.

³ Адмони В.Г. Партитурное строение речевой цепи и система грамматических значений в предложении // «филологические науки», 1961, № 3, с. 15, с.3-15

⁴ Болотнова Н.С. Основы теории текста. Томск: Академ. книг, 1999, с. 37, 310 с.

mətn dilçiliyində də bütövlüyün, tamlığın göstəricisi hesab olunur.¹

“...kogeziya çatışmazlığı olan mətnlərin geniş auditoriyaya tərəfindən anlaşılması müərkəbləşə bilər”.²

Potensial sintaksisdə mətnin daxili məntiqi-semantik strukturunun təşkilində fəaliyyət göstərən vasitələrin tədqiqinə əsaslı diqqət yetirilməmiş, sadəcə olaraq, həmin vasitələrin qısa şəkildə adı çəkilmiş, geniş şərh olunmamışdır. Həmin vasitələrdən biri kogeziyadır. Kogeziya – mətnin daxili məntiqi-semantik strukturu kimi çıxış edir.

Mətn kateqoriyalarını bir-birinə yaxınlaşdıran və fərqləndirən cəhətlər var. Belə ki, mətndə kogeziya və inteqrasiya bir-birinə bənzəyir, ancaq onlar arasında bəzi fərqlər mövcuddur. Kogeziya mətnin məntiqi-semantik əlaqəsi, inteqrasiya isə mətnin psixoloji tamlığıdır. Kogeziya mürəkkəb sintaktik bütövlərdə fasilələr şəklində gerçəkləşir, inteqrasiya isə fasiləsiz meydana çıxan proses olub, sintaktik bütövlərdə bir-birini tamamlayır, dalğavarı formada ardıcıl gerçəkləşir. İnteqrasiyanın kogeziyaya bəzi hallarda ehtiyacı olur, yəni o, kogeziyanın vasitəsi ilə yaranır.

Mətnlərdə kogeziya assosiativlik, obrazlılıq, ritmlilik, kompozisiya vasitələri, üslubi vasitələr, qrammatik vasitələr, leksik təkrarların iştirakı ilə formalaşır.

Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, kogeziyanın məntiqi tipi mətn sintaksisində məntiqi-semantik bütövlüklə birbaşa bağlı olub, mətnin semantik-məntiqi ardıcılığını, məzmunun tədrici açılmasını, həmçinin də aktual üzvlənmə baxımından tema-remə əvəzlənməsini təmin edir.

IV yarımbaşlıq “*Kogerentlik mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü şərtləndirən vasitə kimi*” adlanır. Kogerentlik latınca “*cohaerens*” sözündən götürülüb əlaqədə olan, qoşulma, qarşılıqlı təsir mənasını bildirir, mətnin məntiqi-semantik, üslubi və qrammatik elementlərinin vəhdətindən yaranan bütövlüyü əks etdirir.³

Kogerentlik, inteqrativ əlaqə və mətnyaradıcı xüsusiyyətlərə malik olaraq, mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edir. Koqerentliyin

---

¹[https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%8F_\(%D1%84%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%8F_(%D1%84%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0))

²<https://www.cl.cam.ac.uk/techreports/UCAM-CL-TR-597>.

³<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>

məntiqi, qrammatik, morfoloji, sintaktik və s. tipləri mətnin təşkilində açar sözlər rolunu oynayır.

Kogerensiya bütünlük, bütövlük, inteqrasiya isə semantik-praqmatik, şaquli bağlılıq deməkdir, bütün bunlar mətnə aid olur və mətni vahid bütöv şəkildə təşkil edir. Kogerentlik mətnin bütövlüyünün formalaşdırılmasında mühüm bir vasitə kimi çıxış edir.

Diskursun vacib elementi kimi kogerentlik son bir neçə onillikdə öyrənilməyə başlanmışdır. İlk tədqiqatlarda kogerentlik, əsasən, statik anlayış kimi əks olunur və o, linqvistik səviyyədə araşdırılırdı. Lakin kogerentlik, eyni zamanda, dinamik prosesdir və informasiya verən və informasiyanı qəbul edən qarşılıqlı anlaşması münasibətində üzə çıxıb bilər.¹

Bütövlük, yaxud qlobalıq mətnə “kogerentlik” adlanır. Kogerentlik mətnə komponentlərin məntiqi-semantik uyğunluğudur və qarşılıqlı tematik, konseptual, modal əlaqə əsasında meydana çıxır.

N.Enkvist yazır ki, “kogeziya ilə kogerentliyin mətnə əlaqəliliyi nəticəsində məntiqi-semantik bütövlük formalaşır.”²

Nəhayət, mətnə komponentlərin quruluşunun ardıcılığını müəyyən edən başlıca faktorlardan biri tematik və rematik elementlərin korrelyasiyasıdır. Məhz belə bir qarşılıqlı əlaqə mətnin hərəkətinin qırılmazlığını təmin edir və beləliklə, bu, kommunikasiyanın sonrakı inkişafına – genişləndirilməsinə imkan və şərait yaradır.

Elmi tədqiqatın nəticələri dissertasiyanın “**Nəticə**” bölməsində ümumiləşdirilmişdir:

1) Mətnlərin müxtəlif aspektlərdən, funksional, kommunikativ, formal, qrammatik, üslubi, məntiqi-semantik cəhətdən linqvistik təhlili aparılmış və mətnin məzmununun mücərrəddən konkretə və məntiqilikdən bütövlüyə doğru inkişaf etdiyi məlum olmuşdur.

2) Mətnin varlığı və bütöv kimi anlaşılmasında əsas şərt komponentlərin bir-biri ilə qırılmaz əlaqəsinin olması və vahid fikri “müdafiə etməsidir”.

3) Mətnin bütövlüyünün formalaşması üçün yalnız leksik və qrammatik əlaqələr deyil, eyni zamanda məntiqi əlaqələrin də rolu danılmazdır.

---

¹<http://www.academypublication.com/issues/past/jltr/vol05/02/27>

²Enkvist N.E. From Text to Interpretability: A. Contribution to the Discussion of Basic Terms i Text Linguistics. Berlik, Nevv York 1989: Mouton de Gruyter, p. 371, p. 369-382.

4) Mətnə emiotivlik, ekspressivlik yaradan anafirik vasitələr və gələcək məlumata işarə edən kataforik elementlər mətni məntiqi-semantik cəhətdən bütövləşdirir.

5) Bədii nümunələr üzərində aparılan linqvistik təhlil göstərir ki, məntiqiliklə müqayisədə bütövlük üzədir.

6) Mətnin modallığı, yaxud mətnə işlədilən modal vahidlər konseptual və mətnəli mənalara açılmasına xidmət edir.

7) Mürəkkəb sintaktik bütövün sintaqmatikası ona struktur-semantik yanaşılması kimi qəbul edilirsə, məntiqi-semantik bütövlük birbaşa onun paradiqmatikası ilə əlaqədardır.

8) İntegrativlik mətnin bütövlüyünü təmin edir və bu prosesin başa çatmasına “cəhd göstərir”.

9) Koqerentlik koqeziyadan daha böyük vahiddir və koqeziyanın məntiqi-semantik, sintaktik və üslubi növlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir.

10) Bədii əsərlərdən götürülmüş nümunələrin təhlili onu deməyə əsas verir ki, mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü yalnız semantik və fikir əlaqələri, paralel və zəncirvari rabitə formaları ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda mətnin kateqoriyaları da bütövləşmə prosesində fəal iştirak edirlər.

11) Nitq məhsulu olan mətnlərin bütövlüyünə psixolinqvistik cəhətdən yanaşdıqda bəlli olur ki, mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü kommunikatorun əqli ilə nitqinin üst-üstə düşməsi kimi dərk edilməlidir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı tezis və məqalələrdə əks olunmuşdur.

1. Mətnin komponentləri arasında məntiqi-semantik rabitə yaradan terminoloji kateqoriyalar. AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Terminologiya məsələləri – 2014, №2, səh. 145-153.

2. Müasir Azərbaycan dilində mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü anlayışı. Bakı Qızlar Universiteti, Bakı Qızlar Universitetinin elmi əsərləri – 2014, № 3, səh. 65-71.

3. Azərbaycan dilində mətnin məntiqi-semantik əlaqə (bağlılıq) tipləri. Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal) – 2015, № 1, səh.40-44.

4. Логико-семантическая структура текстов и система формальных средств связи в построении текста. Держава та региони, Запоріжжя – 2015, № 3-4, с.56-60.

5. Dialoq mətnlərinin məntiqi-semantik bütövlüyü (bədi ədəbiyyat nümunələri əsasında). AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri – 2016, №8, səh.230-238.

6. Azərbaycan dili mətnlərinin məntiqi-semantik xarakteristikası (Məntiqi-semantik əlaqə üsulları). AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Dilçilik İnstitutunun Əsərləri – 2016, № 1, səh. 104-113.

7. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vahidlər. AMEA, AMEA, Xəbərlər, Humanitar elmlər – 2017, № 1, səh. 200-205.

8. Когезия как внутренняя логико-семантическая структура текста. Фундаментальные и прикладные исследования: проблемы и результаты. XX Международной научно-практической конференции, Новосибирск, 19 июня 2015, стр.115-126.

9. Mətnin integrativ təhlili və məntiqi-semantik bütövlük. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri H.Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, Qafqaz Universiteti, 29-30 aprel 2016, səh.830-832.

10. Azərbaycan dili mətnlərinin məntiqi-semantik planda təhlili. I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortağ dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 14-15 noyabr 2016, səh.235-238.

11. Paralel və zəncirvari əlaqə məntiqi-semantik əlaqə tipi kimi. Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 24-25 aprel 2017.

**Логико-семантическая целостность текстов в
азербайджанском языке**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа под названием «Логико-семантическая целостность текстов в азербайджанском языке» состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. Во «Введении» обосновывается актуальность темы, доводятся до сведения объект и предмет, цели и задачи, теоретическая и практическая значимость, научная новизна, методы и источники исследования, положения, выдвигаемые на защиту, структура и апробация работы.

I глава диссертации называется «Целостность как конструктивный признак текста». В синтаксисе текста целостность текста – один из важнейших вопросов. Текст внутри своей базы отражает значение, мысль, намерение, идею, известные из контекста, и перспективы их дальнейшего развития. Текст как лингвистическое явление обладает грамматической, структурной, семантической, коммуникативной, стилистической целостностью. Целостность текста характеризуется его структурной архитектурой. Анафорические, катафорические связи, такие качества логико-семантической целостности, как связность, замкнутость, завершённость, полнота, совершенство, формируют логико-семантическую целостность текста. Тематические, концептуальные и модальные единицы обеспечивают логико-семантическую цельнооформленность текста.

II глава диссертации называется «Формальные средства, обуславливающие логико-семантическую целостность текста». Местоимения, наречия, лексические повторы, порядок слов и инверсия, эллипсис, союзы, синонимичность определяются как формальные средства, образующие логико-семантическую целостность текста в современном азербайджанском языке. В организации и цельнооформленности монологических текстов, отражающих события со слов повествователя, важную роль играют такие способы семантической связи, как одновременность, последовательность, противопоставление, причина-следствие, перечисление, сравнение, пояснение. Синтагматическая и парадигматическая связанность между полными,

неполными и ситуативными предложениями, высказываниями обуславливают цельнооформленность диалогических текстов.

III глава диссертации называется «Семантические средства, обеспечивающие логико-семантическую целостность текста». Средства, связанные с содержанием текста (напоминание, связность, неповторимость (уникальность); отделение-выделение; семантическое соотношение частей высказывания; установление неопределённости), охватывают логико-семантический каркас текста. Мысль и семантические, параллельные и цепочечные, локальные и глобальные связи, внутритекстовые формы связи (имплицитные и эксплицитные), такие категории, как проспекция, предикация, ретроспекция, пресуппозиция, партитурность, являются необходимыми формами для связности. Когерентность, обеспечивающая логико-семантическую целостность текста, интегративность как непрерывный процесс, обеспечивающий психологическую целостность текста, когезия как сумма внутритекстовых связей – это средства, обуславливающие логико-семантическую целостность текста.

В «Заключении» диссертации обобщаются основные результаты проведённого исследования.

The Logical-Semantic Integrity of the Texts in the Azerbaijan Language

SUMMARY

The dissertation entitled as “The Logical-Semantic Integrity of the Texts in the Azerbaijan Language” consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature. In the introduction the actuality of the research work is substantiated, the aims and purposes are determined, its scientific novelty, theoretical and practical significance are explained, the methods, object and topic are elucidated, the principal propositions presented to be defended, as well as the approbation and structure are informed about.

The first chapter of the dissertation is entitled as “The Integrity as a Constructive Indication of the Text”. The integrity of the text is one the most important problems in the syntax of the text. Within its base the text reflects the meaning, thought, intention, idea known from the context and the prospects of their further development. As a linguistic phenomenon the text possesses grammatical, structural, semantic, communicative, stylistic integrity. The integrity of the text is characterised with its structural architectonics. The anaphoric, cataphoric relations, the qualities such as logical-semantic integrity, coherence, closedness, completeness, perfection, coherency form the logical-semantic integrity of the text. Thematic, conceptual and modal units make the text complete from the logical-semantic point of view.

The second chapter of the reserch work is entitled as “The Formal Means Conditioning the Logical-Semantic Integrity of the Text”. The pronouns, the adverbs, lexical repetitions, word order and inversion, ellipsis, conjunctions, the phenominon of the synonymity are determined as the formal means forming the the logical-semantic integrity of the text in the modern Azerbaijan language. In the organisation and wholeness of the monologue texts reflecting the events expressed by the narrator the semantic ways of relationship such as, the simultaneity, consequentality, apposition, cause-result, enumeration, comparison, explanation play an important role. The syntagmatic and paradigmatic relations among the complete, incomplete and situational sentenses, utterances causes the completeness of the dialogical texts.

The third chapter of the dissertation is entitled as “The Semantic Means Providing the Logical-Semantic Integrity of the Text”. The means which are connected with the content of the text (reminding, coherence, originality (uniqueness); separation-allotment; the semantic correlation of the parts of the utterance; determination of the indefiniteness) covers the logical-semantic integrity of the text. The categories such as thought and semantic, parallel and chain, local and global relations, the relation forms within the text (implicit and explicit),prospection, prediction, retrospection, presupposition, partitura are important forms for coherence. Coherence providing the logical-semantic integrity of the text, integrity as an unbroken process providing psychological integrity of the text, coherence as a total of the relations within the text are the means conditioning logico-semantic integrity of the text.

The basic results and conclusions of the research work have been summerized in the conclusion of the dissertation.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ВАФА НАДИР кызы ИБИШОВА

**ЛОГИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ЦЕЛОСТНОСТЬ
ТЕКСТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии**

БАКУ – 2018